

ЕКОНОМІЧНІ ЕЛІТИ ЧЕРЕЗ БІОГРАФІЧНУ ПЕРСПЕКТИВУ

Ігор ЛИМАН, Вікторія КОНСТАНТІНОВА З'єднуючи Британську, Російську й Німецьку імперії: родина британського віце-консула Джона Грієвза в авангарді модернізації на Півдні України

*Ігор Лиман – доктор історичних наук, професор,
завідувач катедри історії та філософії, координатор міжнародної
діяльності Бердянського державного педагогічного університету.*

*Вікторія Константінова – докторка історичних наук,
професорка Бердянського державного педагогічного університету,
директорка Науково-дослідного інституту історичної урбаністики.*

Серед акторів модернізаційних процесів у Російській імперії помітну роль відіграв британський підданий Джон Грієвз, який, прибувши до портового міста Бердянська в статусі представника британської фірми “Clayton & Shuttleworth”, заснував там завод із виготовлення сільськогосподарської техніки, що згодом став найбільшим заводом в Європі у відповідному сегменті; ще 1877 р. Грієвз пропонував себе на посаду німецького віце-консула в Бердянську, а 1907 р. став віце-консулом Британської імперії, залишаючись на цій посаді аж до 1918 р.

Грієвз став прикладом нового вектора мобільності акторів і нових практик соціалізації, що формувались під впливом модернізаційних процесів і стимулювали появу нових форм лояльностей, а також поєднання економіки й політики. Тож на прикладі Джона Грієвза і членів його родини вивчено економічні й політичні еліти Півдня України часів його модернізації як стратегічно важливої складової Російської імперії. Модернізації, яка зазнавала впливів зокрема й з боку Британської імперії.

Іншим аспектом, висвітленим у статті, який аргументує концепт імперської біографії і при цьому є доволі показовим для характеристики модернізаційних процесів у регіоні, є родинні й ділові зв'язки Грієвза із німцями, а також персональний досвід його контактів із владою Німеччини, що особливо цікаво в контексті конкурентної боротьби, що розгорталась між Британською, Російською і Німецькою імперіями.

Ключові слова: модернізація, еліти, міжнародні відносини, консульство, імперська біографія

Імперська біографія і модернізація

У другій половині XIX ст. Російська імперія була вимушена стати на шлях модернізації¹, який Велика Британія торувала уже впродовж століття. Це було зумовлено, зокрема, і провальними результатами Східної (Кримської) війни з Великою Британією і її союзниками. Початок «Великих реформ» знаменував чергову фазу спостережуваних понад триста років коливань курсу держави від показового протиставлення себе Європі до її наздоганяння із принаймні частковим прийняттям західноєвропейських досягнень за зразок для наслідування.

Британська імперія вельми оперативно зреагувала на початок змін у Російській імперії після Східної війни, зокрема істотно розширивши свою консульську мережу в стратегічно важливому Чорноморсько-Азовському регіоні. Нововлаштовані тут консульські установи мали сприяти отриманню британськими підданими максимального зиску з тих нових можливостей, що відкривались у Російській імперії. Своєю чергою, самі британські консули та їхні співвітчизники, які прийняли «виклик нових земель», стали одними з акторів модернізаційних процесів у Російській імперії.

Серед цих акторів помітну роль відіграв британський підданий Джон Грієвз. Прибувши з Німецької імперії до портового міста Російської імперії Бердянська в статусі представника британської фірми “Clayton & Shuttleworth”, він заснував там завод із виготовлення сільськогосподарської техніки, що згодом став найбільшим заводом в Європі у відповідному сегменті. Іще 1877 р. Грієвз пропонував себе на посаду німецького віце-консула в Бердянську, а 1907 р. став віце-консулом Британської імперії, залишаючись на цій посаді в Бердянську аж до 1918 р.

Історія Джона Грієвза певною мірою відповідає характеристиці в анонсі біографій осіб із книги “Colonial Lives Across the British Empire: Imperial Careering in the Long Nineteenth Century”: ці персони зробили Британську імперію, а імперія зробила їх². Якоюсь мірою – тому що названі особи зробили «імперську кар'єру», переміщуючись у межах самої Британської імперії. На відміну від них, Грієвз робив цю кар'єру, перебравшись в іншу імперію – Російську. Тож щодо нього більш коректним буде формулювання, що він зробив Британську і Російську імперії, а ці імперії зробили його.

Прийнятний методологічний інструментарій для вписування case study британського консула і промисловця Джона Грієвза в широкі історичні контексти пропонує концепт імперської біографії³. Відповідно до цього кон-

¹ Про дискусії в історіографії та авторську позицію щодо модернізації/відсталості Російської імперії див., зокрема: Вікторія Константинова, *Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 року)* (Запоріжжя: АА Тандем, 2010).

² David Lambert, Alan Lester, eds., *Colonial Lives Across the British Empire: Imperial Careering in the Long Nineteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

³ Tim Buchen, Rolf Malte, eds., *Eliten im Vielvölkerreich: Imperiale Biographien in Russland und Österreich-Ungarn (1850–1918)* (Oldenbourg: De Gruyter, 2015); Martin Aust, Frithjof Benjamin Schenk, *Imperial Subjects. Autobiographische Praxis in den Vielvölkerreichen der Romanovs, Habsburger und Osmanen im 19. und frühen 20. Jahrhundert* (Köln: Böhlau, 2015).

цепту Тіма Бухена й Мальте Рольфа мультиетнічні імперії були нерозривно пов'язані з життям і кар'єрами еліт: з одного боку, трансформації імперських і професійних структур, модернізаційні процеси визначали кар'єрне просування і повсякдення еліт, а з другого, останні мали можливість продукувати і втілювати в життя власні ідеї, тим самим ініціюючи зміни в імперіях⁴.

Джон Грієвз став прикладом нового вектора мобільності акторів і нових практик соціалізації, що формувались під впливом модернізаційних процесів і стимулювали появу нових форм лояльностей, а також поєднання економіки й політики. Тож у цій розвідці ми маємо намір на прикладі Джона Грієвза і членів його родини звернути увагу на економічні й політичні еліти Півдня України часів його модернізації як стратегічно важливої складової Російської імперії.

Іншим аспектом, який вписується в концепт імперської біографії і при цьому є доволі показовим для характеристики модернізаційних процесів у регіоні, на який ми звернемо увагу, є родинні й ділові зв'язки англійця, британського підданого й офіційного представника цієї імперії Джона Грієвза з німцями, а також персональний досвід його контактів із владою Німеччини, що особливо цікаво в контексті конкурентної боротьби, яка розгорталась між Британською, Російською і Німецькою імперіями.

Розглядаючи історію Джона Грієвза і його родини в тісному зв'язку із теорією модернізації, ми не схильні трактувати модернізацію як «завершальний етап еволюції всіх суспільств»⁵ і ототожнювати її із «вестернізацією» чи то «американізацією». Натомість є сенс слідом за Наталією Яковенко розуміти модернізацію як «успішну метафору», модель описування й пояснення минулого, стрижнем якої є синтезування останнього «в певну цілісність на підставі низки усталених ознак трансформації традиційних суспільств у “модерні”, індустріальні»⁶. При цьому ми маємо всі підстави погодитись із Райнером Лінднером в тому, що модернізація і в цілому Російської імперії, і її південноукраїнського регіону не була тотальним і лінійним процесом⁷.

Портові міста Південної України, зокрема й Бердянськ, географічно перебуваючи на периферії Російської імперії, при цьому були «на передньому краї» її модернізаційних процесів⁸. Ще до початку ери «Великих реформ» саме ці

⁴ Tim Buchen, Rolf Malte, eds., *Eliten im Vielvölkerreich: Imperiale Biographien in Russland und Österreich-Ungarn (1850–1918)* (Oldenbourg: De Gruyter, 2015), 32.

⁵ Цит. за: Александр Ковалев, «Модернизация как эволюция типов организации», *Социологическое обозрение*, Т. 2, № 3 (2002): 69.

⁶ Наталя Яковенко, *Вступ до історії* (Київ: Критика, 2007), 272, 274.

⁷ Див.: Райнер Лінднер, *Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії)* (Київ-Донецьк: ТОВ «ВПП “Промінь”», 2008), 14.

⁸ Иван Бастрыга, Игорь Лыман, *Начала истории Бердянска* (Запорожье, б.и., 2002); Константин Баханов, Игорь Лыман, *Бердянск в дневниках титулярного советника В.К. Крыжановского. Крыжановский В.К. Дневники* (Запорожье: Просвіта, 2002); Виктория Константинова, Игорь Лыман, «Бердянские купцы XIX столетия: материалы к просопографическому портрету», *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*,

порти виступали для імперії як «вікна в Європу», і тут впливи останньої були набагато відчутнішими, ніж у внутрішніх регіонах Російської імперії. Та й в цілому Південь України, землі якого крок за кроком було відібрано в Османській імперії, вже в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст. розвивався як вельми специфічний регіон, адже його урбанізація, колонізація і господарське освоєння виступали пріоритетними завданнями держави, що прагнула не просто якомога міцніше закріпити Південь під зверхністю офіційного Петербурга, але й на повну використовувати його геополітичний та економічний потенціал. У контексті ж підготовки й реалізації «Великих реформ» відповідні процеси в регіоні набули нового потужного імпульсу. Хоча, зрозуміло, і тут конкретика модернізації в її чотирьох головних складових (диференціація соціальних структур; раціоналізація і секуляризація людського життя, індивідуалізація особистості та її ідентичності, одомашнення природного середовища⁹) великою мірою визначалась не так західними зразками, як реаліями самої Російської імперії зі всім її традиційним «вантажем», що робив процес модернізації звивистим, непослідовним і суперечливим¹⁰. Джону Ірєвзу, як і всім іншим акторам цього процесу, слід було зважати на відповідні реалії.

В авангарді індустріалізації Півдня

Народжений у 1845 р.¹¹ в англійському промисловому Шеффілді, Джон Ірєвз з дитинства був свідком тамтешньої індустріалізації. Зростаючи в родині, що належала до середнього класу, Джон зміг здобути в університеті

1134, 49 (2014): 206–217; Вікторія Константинова, «Бердянськ кінця XIX ст.: особливості складу населення приморського повітового міста Південної України», *Музейний вісник*, 9 (2009): 147–153; Вікторія Константинова, «Публікації «Одеського Вісника» як джерело з історії Бердянська останньої чверті XIX ст.», *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXV (2009): 214–218; Вікторія Константинова, «Чиновники, інтелігенція, міщани...: населення Бердянська кінця XIX ст. за статистичними джерелами», *Інтелігенція і влада: громадсько-політ. наук. збір.*, 19 (2010): 24–30; Ігор Лиман, Микола Єременко, «Справа про наглядача Бердянської митної застави титулярного радника Крижанівського», *Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць*, 1 (2013): 5–18; Ігор Лиман, «Полеміка щодо з'єднання залізницею Бердянська з Дніпровським Надпоріжжям та іншими місцевостями Катеринославщини в публікаціях «Одеського Вісника» 1847 року», *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр.*, 8 (2010): 111–121; Ігорь Лыман, Виктория Константинова, «Бердянск и его уезд последней четверти XIX века в публикациях «Одесского Вестника»», *Вестник Таганрогского государственного педагогического института. Гуманитарные науки*, 2 (2008): 108–112; Ігорь Лыман, «Бердянск и Таганрог в австралийском издании воспоминаний Рафаила и Елены Кабо», *Вестник Таганрогского государственного педагогического института. Гуманитарные науки*, 2 (2011): 37–40.

⁹ Див.: Райнер Лінднер, *Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр. (Індустріалізація і соціально-комунікація на Півдні Російської імперії)*, 14–15.

¹⁰ Вікторія Константинова, *Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки)* (Запоріжжя: АА Тандем, 2010).

¹¹ The National Archives, FO 655 (Foreign Office: Chief Clerk's Department and Passport Office: Collection of Passports), FO 655/269 "Place of Issue: ROSTOV. Name: John Edward Greaves, with wife Jane", p. 1.

Лондона¹² освіту цивільного інженера, яка відповідала потребам стрімкого індустріального розвитку. Утім, докладати новоздобуті знання з інженерії Грієвз вирішив не на батьківщині, а в Російській імперії, де лише кілька десятків років тому був заснований і тепер стрімко розвивався портовий Бердянськ. Загалом для «володарки морів» Британської імперії, в якій «ніколи не заходило сонце», географічна мобільність підданих була звичним явищем. Однак для родини, в якій виріс Джон, це не було типово: його предки мешкали в Шеффілді впродовж багатьох поколінь, і до кінця життя там залишились жити батько і обидва рідні брати Джона.

За деякими даними, молодий інженер опинився на Півдні України, будучи спеціально запрошеним Йоганном Тіссеном із Катеринослава для встановлення тільки-но закупленого обладнання для парового млина¹³. На момент від'їзду до Російської імперії Джону Грієвзу було лише трохи більше 20 років¹⁴.

Чому саме Південь України? Запрошення сюди інженера Грієвза зовсім не випадково припало на період, коли в цьому регіоні Російської імперії в тісному взаємозв'язку розгортались урбанізація та індустріалізація, які потребували кваліфікованих кадрів та імпортової техніки. І Джон Грієвз став одним із важливих акторів цих процесів. Оселившись у Бердянську як представник "Clayton & Shuttleworth", Грієвз відкрив там 1876 р. склад сільськогосподарського знаряддя, яке поставляла до Російської імперії ця фірма, а при складі облаштував майстерню. Зумівши швидко зорієнтуватись в умовах змін митних тарифів і збільшеного попиту на сільськогосподарську техніку, Грієвз 1882 р. розпочав виробництво жниварок із самоскидним механізмом¹⁵, а наступного року відкрив у Бердянську власний механічний ливарний завод¹⁶.

За класифікацією, котру використовує Джон МакКей, двома основними джерелами іноземного підприємництва в індустріалізації Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. були представники великих західноєвропейських корпорацій, що створювали тут свої філії, і «агресивні індивідуальні зарубіжні промисловці», які були добре знайомі з умовами ведення бізнесу в Російській імперії. При всіх індивідуальних особливостях, спільними рисами представників другої групи була здатність використовувати інвестиційні можливості, залучати капітал із-за кордону, при цьому вкладаючи і власні гроші, а також гроші своїх друзів і партнерів; багато з цих індивіду-

¹² Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, R 252115, s. 81.

¹³ Viktor Petkau, «История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки», <http://chort.square7.ch/kb/petkau1.pdf>. Переглянуто 11.07.2017.

¹⁴ "Pioneer of Industries. Late Sheffield Resident's Experiences in Russia", *Sheffield Independent* (January 20, 1923): 3.

¹⁵ Леон Кафенгауз, *Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. К вопросу о пошлинах на сельскохозяйственные машины* (Харьков: типолитограф. Ю.М. Беркман, 1910), 21–22.

¹⁶ «9 августа», *Одесский Вестник*, 221, 18(30).VIII.1886: 3; *Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга* (Симферополь: типо-лит. Звенигородского П. Ф. Вересотской и Брахтман, 1911), 29.

альних промоутерів були іноземними підприємцями, які постійно мешкали в Російській імперії і добре знали місцеві умови, разом із тим зберігаючи зв'язки із батьківщиною. Як наслідок, вони ідеально відповідали потребам поєднання («шлюбу») місцевих ресурсів із технікою провідних іноземних фірм і капіталами іноземних банків та фондових бірж¹⁷. У випадку з Джоном Грієвзом можемо констатувати, що він, розпочавши свою діяльність у Російській імперії як представник хоч і не корпорації, але великої західноєвропейської інжинірингової компанії, що спеціалізувалась на парових машинах і молотарках, згодом став одним із саме тих «агресивних індивідуальних зарубіжних промоутерів» із абсолютною більшістю названих характеристик.

Заснувавши в Бердянську майстерню, на базі якої невдовзі почав діяти його механічний ливарний завод, Грієвз зробив наступний важливий крок: він не став обмежуватись наявними технічними розробками, а почав випускати жниварку власної конструкції, яка була значно дешевша за популярну тоді жниварку Вуда, але при цьому ні в чому не поступалась західному конкурентові за якістю¹⁸.

У 1893 р. виконувач обов'язки віце-консула Великої Британії в Бердянську Грін у своєму рапорті до Лондона охарактеризував виробництво Джона Грієвза як найбільший завод із виготовлення жниварних машин в Європі (“the largest reaper manufactory in Europe”)¹⁹. Ця інформація мала резонанс, і відповідну характеристику оперативно повторили видання “The Investor’s Monthly Manual” і “The Economist”, а невдовзі її використав у роботі “Fields, Factories, and Workshops” теоретик анархізму Петро Кропоткін, зокрема там було відзначено: «місто Бердянськ може тепер похвалитись найбільшим виробництвом жниварок в Європі, здатним випускати 3 000 машин щорічно»²⁰.

Для просування своєї продукції Джон Грієвз діяв вельми енергійно, широко використовуючи для цього рекламу й різноманітні сільськогосподарські виставки, що їх організовували в різних регіонах Російської імперії. Відповідно зростав авторитет і самого Грієвза. У 1896 р. його запросили зробити доповідь у Нижньому Новгороді на Загальноросійському торгово-промислому з’їзді²¹. Грієвзу було надано право використовувати російський

¹⁷ John P. McKay, *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885-1913: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885-1913* (University of Chicago Press, 1970), 62.

¹⁸ «9 августа», *Одесский Вестник*, 221, 18(30).VIII.1886: 3.

¹⁹ *Foreign Office. 1894. Annual Series. # 1375. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia. Report for the Year 1893 on the Trade & c. of Taganrog* (London: Harrison and Sons, 1894): 24–26.

²⁰ “The town of Berdyansk,” he added, “can now boast of the largest reaper manufactory in Europe, capable of turning out three thousand machines annually” (Peter Kropotkin, *Fields, Factories and Workshops* (New Brunswick and London: Transaction Publishers, 1993): 37–38). Уже пізніше цю характеристику повторив, із посиланням на «Вестник финансов, промышленности и торговли» Володимир Ульянов (Ленін) у роботі «Развитие капитализма в России».

²¹ Леон Кафенгауз, *Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. К вопросу о пошлинах на сельскохозяйственные машины*, 17.

імперський герб у рекламі своєї продукції. А 1898 р. англієць отримав подяку російського імператора за енергійну і плідну діяльність «в деле русского сельско-хозяйственного машиностроения»²².

Але вже через рік після цієї імператорської подяки виробництво Грієвза, яке з 1894 р. номінально належало Торговельно-Промисловому Товариству, перейшло у власність Бельгійського анонімного товариства, і на початку 1900 р. Російський імператор підписав умови діяльності на території його держави цього “Etablissements industriels de Berdiansk John Greaves et C^o, Société anonyme” («Торгово-промислового анонімного товариства Джон Грієвз і К^o в Бердянську»). За цими умовами Бельгійське анонімне товариство розпочинало свою діяльність у Російській імперії саме для придбання та експлуатації ливарного й машинобудівного заводу в Бердянську, що належав торговому дому «Джон Грієвз і К^o», а також для торгівлі продукцією цього виробництва²³. Товариство випустило 4 000 акцій по 500 франків кожна і 8 000 акцій без визначення вартості²⁴.

Утім, вже сама назва Бельгійського товариства свідчила про те, що Джон Грієвз аж ніяк не втрачав контроль над заводом. Американський економіст Фред Карстенсен небезпідставно писав, що формальну зміну власника Грієвз провів, між іншим, і для зменшення податкового тягаря способом обходу корпоративних податків на прибуток, який мали сплачувати російські компанії²⁵.

Реорганізація компанії, що її здійснив Грієвз відповідно до законодавства Королівства Бельгія, внесла певну корективу в систему лояльностей цього підданого Британської імперії, який продовжував вести бізнес і мешкати в Російській імперії. Відтепер у Брюсселі був відкритий офіс «Торгово-промислового анонімного товариства Джон Грієвз і К^o в Бердянську», і Грієвз став часто навідуватись у справах до бельгійської столиці, а 1912 р. за заслуги перед Бельгією (“in recognition of valuable services rendered by him”) король Альберт I нагородив Джона Грієвза відзнакою кавалера Ордена Корони²⁶.

При цьому основні ринки збуту продукції заводу Грієвза продовжували розміщуватись у Російській імперії. Грієвз діяв саме з імперським розмахом і аж ніяк не обмежувався регіоном, в якому розміщувалось його виробництво. Господарське освоєння безкрайніх просторів усе ще аграрної Російської імперії, у якій відбувалася модернізація, потребувало величезної кількості техніки. Грієвз це чудово розумів. Він шукав і знаходив потужні державні

²² *Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга*, 30.

²³ *Полное собрание законов Российской империи* (СПб.: Государственная Типография, 1902), Собр. III, Т. XX, Отд. I: 36–37.

²⁴ *Указатель действующих в империи акционерных предприятий. Издание А.И. Дмитриева-Мамонова* (СПб.: тип. И. Гольдберга, 1903), 1751.

²⁵ Fred V. Carstensen, “Foreign Participation in Russian Economic Life: Notes of British Enterprise, 1865–1914,” in Gregory Guroff, Fred V. Carstensen, eds., *Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union* (Princeton: Princeton University Press, 1983): 156.

²⁶ “Whitehall, October 22, 1912”, *The Edinburgh Gazette* (October 29, 1912): 1100.

замовлення. Серед них – і Переселенського управління, яке постачало сільськогосподарську техніку в Оренбурзьку, Тобольську, Томську, Єнісейську, Іркутську губернії, Уральську, Семирічинську, Тургайську, Забайкальську і Далекосхідну області, а також на острів Сахалін²⁷. Склади та (або) контори керованого Грієвзом товариства діяли в Маріуполі, Харкові, Челябінську, Семипалатинську й Омську. В останньому саме товариство Грієвза стало одним із перших, що налагодили тісні торговельні зв'язки із сибірськими закладами дрібного кредиту, і 1912 р. таких партнерських кредитних товариств Грієвз уже мав 50²⁸.

У 1910 р. Лев Кафенгауз, пишучи про підприємство Грієвза як про «найбільшого і найсерйознішого» виробника жниварок із самоскидним механізмом, навів дані щодо динаміки виробництва цих машин, що їх надав йому сам Джон Грієвз:

<i>Рік</i>	<i>Кількість</i>
1901	25
1902	300
1903	250
1904	300
1905	400
1906	500
1907	750
1908	1 000
1909	1 075
1910	1 000 ²⁹

Аби впевнено триматись в умовах конкурентної боротьби, Грієвз і надалі робив акцент на вдосконаленні техніки. Станом на 1911 р. його завод мав уже десятки відповідних патентів, понад 40 виставкових нагород і 5 закордонних медалей і дипломів, випускаючи на рік 8 000 букерів, 7 000 плугів німецького зразка, 6 500 сівалок, 4 000 лобогрійок, 2 000 жниварок із автоматичним скиданням, 500 сінокосарок і відливаючи на замовлення інших заводів 49 000 пудів ковкого чавуну³⁰.

У 1914 р. «Торгово-промислове анонімне товариство Джон Грієвз і К^о в Бердянську» із заводом сільськогосподарських машин і знарядь та чавунно-сталеливарним заводом мало основний капітал у 3 мільйони франків,

²⁷ «Деятельность сельско-хозяйственных складов Переселенческого Управления в 1912 году (Из годового отчета складов)», *Вопросы колонизации. Периодический сборник под редакцией Г.Ф. Чиркина и Н.А. Гаврилова*, 14 (1914): 254, 264.

²⁸ Елизавета Чедурова, *Кооперация Западной Сибири и ее роль в развитии аграрных технологий, 1906–1917 гг.* (Диссертация ... кандидата исторических наук: 07.00.02, Барнаул, 2000), 86.

²⁹ Леон Кафенгауз, Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. К вопросу о пошлинах на сельскохозяйственные машины, 56–57.

³⁰ *Весь Бердянский и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга*, 30.

запасний капітал – у 123 082 франки; чисельність робітників становила 1 500 осіб³¹.

Утім, того ж року істотні корективи в діяльності заводу Грієвза відбулись у зв'язку з початком Першої світової війни, яка спричинила стрімке зменшення попиту на продукцію сільськогосподарського машинобудування і втрату частини кадрів заводу через призов до лав збройних сил Російської імперії. За таких умов британський підданий провів переорієнтацію виробництва на виконання російських військових замовлень. Тепер його завод випускав також скорострільні снаряди Готчкісса³², гранати й саперні лопатки³³.

Принципово важливо, що бізнес Грієвза у Бердянську розвивався як родинний у тому розумінні, що на ключових позиціях у ньому за всіх формальних змін статусу залишались сам глава сімейства Джон Грієвз і його родичі. Тож кажучи про «компанію Грієвза», ми ведемо мову саме про родинну справу. Зокрема, Джон Грієвз, його дружина Анна (Джейн) і син Георг, які жили разом із Джоном у Бердянську, стояли на чолі Торговельно-Промислового Товариства, якому завод належав від 1894 р. Вже будучи в підпорядкуванні Бельгійському анонімному товариству, станом на 1911 р. завод мав адміністрацію, на чолі якої стояв голова цього товариства Джон Грієвз, директором-розпорядником був його син Георг, а управителем конторою – зять Петро Судерман³⁴. Після початку Першої світової війни один із цехів заводу очолив онук Джона і син Георга Ніколас Грієвз, якому тоді не було навіть 17 років. Саме цей цех, у якому працювали 700 робітників, став виконувати військові замовлення, виготовляючи снаряди Готчкісса. Іншим цехом заводу в цей же час керував старший брат Ніколаса Джон Грієвз-молодший³⁵.

Родинний бізнес британця підлаштовувався під реалії Російської імперії, при цьому, своєю чергою, впливаючи на останні. На певному етапі економічним успіхам Грієвза було «підставлене політичне плече», і в одній особі стали поєднуватись промисловець Російської імперії і офіційний представник Британської імперії.

Віце-консул Британської імперії

Після того, як 1858 р. до Бердянська було вперше призначено консула Великої Британії, тривалий час особи, які перебували на цій посаді, не суміщали

³¹ Леон Карлович Езиоранский, *Фабрично-заводские предприятия Российской Империи (исключая Финляндию)* (Петроград, 1914).

³² H. M. King and E. E. Yeld, compilers, *Oundle Memorials of the Great War MCMXIV-MCMXIX* (London: printed for Oundle School by Philip Lee Warner, Publisher to the Medici Society Ltd., 1920), 380.

³³ «Воспоминания Беляевой-Сычевой Е.А. о работе в г. Бердянске в двадцатых годах», в Баханова Л.Ф., *Странички желтые листая...: краеведческие очерки* (Донецк: Юго-Восток, 2009), 326.

³⁴ *Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга*, 30.

³⁵ "Victims of Enemy Hate. Wife of former Sheffield Gentleman Dies in Russia", *Sheffield Independent* (January 9, 1917): 2.

виконання консульських обов'язків з іншими видами діяльності³⁶. Британська імперія як у Бердянську, так і в інших містах воліла мати так званих консулів, які не торгували (“non-trading”), що йменувались французькою “Consul de carrière”. Вони не робили комерційні операції і, зокрема, не вели торгівлю, тобто мали жити на жалування від британського уряду. В цьому були як переваги, так і недоліки. Серед переваг, за спостереженням одного з попередників Джона Грієвза на посту британського консула в Бердянську, було те, що таких осіб чиновники Російської імперії сприймали як колег, державних службовців, і поводитись із ними відповідно, на відміну від торгових (“trading”) консулів, на думку яких представники російської бюрократії мали зважати, але яких при цьому часто недолюбливали, вважаючи такими, що не заслуговують на високий статус³⁷.

При цьому представники Британської імперії як не торгові консули були в явній меншості: серед персоналу десятка наявних у Бердянську іноземних представництв, крім британців, до певного часу не мали права робити комерційні операції тільки італійці³⁸.

Іншою особливістю, яка відрізняла консулів Британської імперії від багатьох їхніх колег з інших держав (і це було безпосередньо пов'язано, зокрема, і з їхнім статусом як чиновників на урядовому жалуванні), було те, що вони представляли за кордоном інтереси лише своєї країни, тоді як вельми поширеною була практика суміщення однією особою функцій представництва інтересів одразу кількох держав³⁹.

Наприкінці XIX ст. політика Британської імперії щодо формування кадрового складу своїх консульських представництв зазнала змін, і призначення Джона Грієвза віце-консулом у Бердянську відповідало цьому тренду. Офіційний Лондон перейняв практику призначення торгових консулів, котрі порівняно з “Consul de carrière” мали перевагою інтегрованість у суспіль-

³⁶ Ігор Лиман, Вікторія Константинова, «На захисті інтересів Великої Британії у Північному Приазов'ї: консул Джеймс Ернест Наполеон Зораб», *Історія торгівлі, податків та мита* 2 (2015): 139–156; Ігор Лиман, Вікторія Константинова, «Британський консул у Бердянську Вільям Георг Варстаф», *Scriptorium nostrum* 3 (2015): 72–90; Igor Lyman, Victoria Konstantinova, “William George Wagstaff – British Consul, Responsible for Ekaterinoslav Province and Ports of the Sea of Azov”, *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки* 12 (2016): 57–62; Вікторія Константинова, «Віце-консул Великої Британії у Бердянську Харві Роберт Лоу та його рапорти», *Scriptorium nostrum* 3 (6) (2016): 76–91; Igor Lyman, Victoria Konstantinova, “British Consul in Berdyansk Cumberbatch, Great-Greatgrandfather of Modern Sherlock Holmes”, *Scriptorium nostrum* 2 (8) (2017): 195–207.

³⁷ *Accounts and Papers. Consular Establishments. Session 6 February – 10 August 1872, Volume LX* (London: Harrison and Sons, 1872): 74–75.

³⁸ *Accounts and Papers. Consular Establishments. Session 6 February – 10 August 1872, Volume LX* (London: Harrison and Sons, 1872): 75.

³⁹ Скажімо, у самому Бердянську в другій половині XIX – на початку XX ст. Ян Гаспар Іванчіч представляв одночасно Австро-Угорщину, Швецію і Норвегію, Михайло Пайкос – Грецію і Нідерланди, Франсуа Бонне – Бельгію і Францію, Іван Геммерле – Німеччину й Бельгію, Л. Кауфман – Бельгію і Францію, Андронік Пайкос – Швецію, Норвегію і Нідерланди, Антоніо Сангвінеті – Іспанію і Грецію, Михайло Орсеро – Данію і Австро-Угорщину, Жан Франсуа Бонне – Францію, Данію і Бельгію.

ство, в якому повинні були представляти інтереси Великої Британії, і добру обізнаність із місцевою ситуацією. Не кажучи вже про менші витрати британської казни на їхнє утримання.

Тож маємо підстави стверджувати, що саме успіхи Джона Грієвза на ниві підприємництва стали причиною того, що йому запропонували пост очільника консульської установи в Бердянську. Призначення авторитетного й багатого промисловця Грієвза віце-консулом знаменувало поширення активного поєднання економіки з політикою в практиці визначення складу офіційних представників Британської імперії. За всієї важливості виконання Джоном Грієвзом обов'язків на консульській службі, відповідна діяльність для нього все ж була менш значущою, ніж опікування заводом.

Про те, що призначення підприємця представником Великої Британії не було екстраординарною подією, свідчив досвід сусіднього міста-порту Маріуполь: першим і останнім британським консулом там був упродовж 1896–1917 рр. Уільям Шеррінгтон Вальтон – власник графітового заводу в Маріуполі. Будучи торговим консулом, він, як і Джон Грієвз, не жив за рахунок урядового жалування, хоча саме на консульські потреби йому щорічно й було виділено певну суму⁴⁰.

При цьому як щодо Вальтона, так і щодо Грієвза Британська імперія й надалі дотримувалась принципу несуміщення представництва інтересів одразу кількох держав: обидва були консулами тільки Великої Британії.

Важливо, що сама формальна процедура призначення на консульську посаду передбачала перевірку лояльності не тільки до країни, яку мав представляти претендент, але й до держави, де він мав працювати. Перевірку лояльності до Російської імперії, яку мав пройти Джон Грієвз, до того пройшли його попередники на посаді в Бердянську. Після звернення британського посла в Петербурзі до Міністерства іноземних справ Російської імперії із клопотанням про затвердження призначення віце-консула Департамент внутрішніх зносин Міністерства іноземних справ Російської імперії звертався до керівника Таврійської губернії з проханням повідомити, чи немає перешкод для призначення. Керівництво Таврійської губернії і собі зверталось до представників місцевих органів державної влади, причому тут могло спеціально уточнюватись, що треба було повідомити про спосіб життя, поведінку й політичну благонадійність претендента. У відповідь представник державної влади укладав рапорт на ім'я Таврійського губернатора, губернатор – рапорт на адресу Департаменту внутрішніх зносин Міністерства іноземних справ про відсутність перешкод для призначення зі свого боку. Остаточне ж рішення приймав сам імператор, уже після чого Сенат за зверненням Міністра іноземних справ або ж його товариша видавав розпорядження за усталеним формулюванням, аби губер-

⁴⁰ Victoria Konstantinova, Igor Lyman, Anastasiya Ignatova, *European Vector of the Northern Azov in the Imperial Period: British Consular Reports about Italian Shipping* (Berdyansk: Tkachuk O.V., 2016), 40–44.

ське керівництво визнавало претендента віце-консулом і надавало йому в разі потреби допомогу і правосуддя⁴¹. Таку ж процедуру узгодження проходили і представники інших держав, яких призначали на консульські посади в Російську імперію⁴².

Аналіз рапортів Джона Грієвза з Бердянська до Лондона⁴³ і їх зіставлення із рапортами попередників Грієвза на консульській посаді в місті на узбережжі Азовського моря дає підстави стверджувати, що зміст цих рапортів великою мірою відбивав економічні зацікавлення власника заводу сільськогосподарських машин. Тоді як фактично всі попередні консули Великої Британії в Бердянську основний акцент робили на аналізі експортної торгівлі зерновими через місцевий порт, Грієвз набагато більше уваги, ніж попередники, приділяв стану місцевої промисловости і передусім сільськогосподарського машинобудування. Грієвз аналізував і динаміку імпорту сільськогосподарських машин до Російської імперії з Великої Британії та інших країн. Звичайно, при цьому Грієвз давав інформацію і щодо інших питань, які цікавили Лондон, як-от: стан навігації, вирощування зерна та іншої сільськогосподарської продукції, стан банківської сфери, особливості ринку праці, розвиток металургії і вуглевидобутку в сусідньому Донбасі, розширення залізничної мережі в регіоні, розширення мережі закладів освіти, епідеміологічний стан, вартість життя тощо. Фактично зміст консульських рапортів Грієвза рефлектував, з одного боку, напрями, цікаві і пріоритетні для самої Великої Британії, а з другого, розуміння пріоритетів самим віце-консулом і його прагнення оцінити перспективи розвитку регіону саме в ключі модернізаційних тенденцій.

Досліджуючи участь іноземних підприємців у процесі індустріалізації Російської імперії, Джон МакКей називає саме іноземних консулів одними з ініціаторів інвестицій у промисловість країни їхнього перебування: ці

⁴¹ Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК), ф. 26 (Канцелярія Тавричеського губернатора), оп. 1, спр. 26281 (О назначении Великобританским вице-консулом в г. Бердянске Вагстофа. 13 ноября 1874 г. – 22 января 1875 г.), арк. 1–7 зв.; ДААРК, ф. 26 (Канцелярия Таврического губернатора), оп. 1, спр. 26564 (О назначении Великобританским вице-консулом в г. Бердянске Гарвей-Роберта Лове (Lowe). 27 ноября 1876 г. – 20 января 1877 г.), арк. 1–7 зв.

⁴² ДААРК, ф. 26, оп. 1, спр. 26281, арк. 8–8 зв.

⁴³ # 4295. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1908 on the Trade and Commerce of the Consular District of Odessa* (London: Harrison and Sons, 1909): 68–75; # 4537. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1909 on the Trade and Commerce of the Consular District of Odessa* (London: Harrison and Sons, 1910): 47–52; # 4965. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1911 on the Trade and Agriculture of the Consular District of Odessa* (London: Harrison and Sons, 1912): 37–43; # 5114. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1912 on the Trade of the Consular District of Odessa* (London: Harrison and Sons, 1913): 37–43; *Weekly Bulletin, Published by the Department of Trade and Commerce* (Ottawa, June 25, 1917): 480–481.

консули повідомляли у своїх рапортах про торгівлю й комерцію про ті чи ті можливості для вкладення інвестицій, могли направляти для аналізу зразки мінералів тощо⁴⁴. Тоді як деякі з попередників Джона Грієвза на консульській посаді в Бердянську справді наполегливо пропонували Лондону варіанти просування на російському ринку інвестицій у цю країну, сам він на цій ниві великої активності не проявляв. Принаймні певний час до початку Першої світової війни. Після повернення з німецького полону віце-консул став уже не так обмежуватись констатацією наявного стану речей і почав активніше аналізувати перспективи, пропонувати «рецепти» просування інтересів Великої Британії в регіоні.

Наочним проявом поєднання економіки й політики (ясно, якщо розуміти останню широко, оскільки консульські установи за визначенням були сконцентровані не на політичних питаннях) в діяльності промисловця і віце-консула Грієвза було те, що британське віце-консульство розміщувалося у будівлі заводууправління підприємства Грієвза в Бердянську, на балконі якого був великий герб Великої Британії.

Не менш показово, що коли на піку буремних подій квітня 1917 р. робітники його заводу влаштували мітинг і силою доставили на нього Джона Грієвза, аби той поновив на роботі нещодавно звільнених працівників, Грієвз відмовився виконувати вимоги мітингарів, повідомив послу Великої Британії в Петрограді про неприпустимі дії проти себе, виставив над власним будинком прапор Великої Британії й оголосив, що це житло недоторканне саме як власність британського консула⁴⁵.

Між тим посада віце-консула, яка в певних ситуаціях справді захистила Джона Грієвза, мала і зворотний вельми небезпечний бік, який на повний голос дав про себе знати в процесі карколомних геополітичних змін початку ХХ ст. в контексті взаємин Британської, Російської та Німецької імперій.

Грієвзи й німці

Регіон, до якого перебрався з Великої Британії молодий Джон Грієвз, ще раніше став новою батьківщиною для численних вихідців з німецьких земель. Наприкінці правління імператриці Катерини II, з 1787 по 1796 рр., основну частку іноземних мігрантів до земель Південної України разом із Північним Приазов'ям становили меноніти. Вихідці з німецьких земель були серед тих перших переселенців, які почали перебиратись до Бердянська ще до одержання ним офіційного статусу міста. Якщо основним заняттям німецьких колоністів сільської місцевості Північного Приазов'я

⁴⁴ John P. McKay, *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913*, 87.

⁴⁵ Александр Солженицын, *Красное колесо: Повествование в отмеренных сроках. Узел IV: Апрель Семнадцатого*, http://www.alibet.net/writer/1921/books/56602/soljenitsyin_aleksandr_isaevich/krasnoe_koleso_uzel_IV_aprel_semnadtsatogo/read/2. Переглянуто 29.01.2018.

було вирощування зернових, то в Бердянську – садівництво, торгівля і млинарство⁴⁶.

Джон Ґрієвз тісно взаємодіяв як із сільськими, так і з міськими німцями регіону від самого свого переселення. Почати хоча би з того, що, ймовірно, завдяки запрошенню німця Йоганна Тіссена він і опинився в Російській імперії.

Ми виявили документи, які засвідчують контакти Джона Ґрієвза з Міністерством закордонних справ Німеччини вже через рік після відкриття ним складу сільськогосподарського знаряддя в Бердянську, у грудні 1877 р. Саме тоді Ґрієвз звернувся до Берліна із пропозицією своєї кандидатури на посаду віце-консула Німеччини в Бердянську⁴⁷. Підставою для такого звернення були як родинні зв'язки Ґрієвза із німцями, так і його попередній досвід роботи торговим представником у німецькому Бреслау. Невідомо, як склалась би подальша доля Ґрієвза і його родини, якби цю пропозицію не було відхилено.

Згодом саме німецькі колоністи регіону, будучи заможними землеробами, становили важливий сегмент ринку збуту продукції заводу Джона Ґрієвза. Тож зовсім не випадково чимало уваги в рапортах Ґрієвза до Лондона приділялось саме опису вправності німецьких колоністів у веденні господарства. Натомість у тих саме рапортах містилась доволі невисока оцінка якості імпоротної продукції з Німеччини, що постачалась до Приазов'я. За твердженням Ґрієвза, німецькі експортери вигравали конкуренту боротьбу в британців і продукція з Вестфалії крок за кроком витісняла товари з Бірмінгема й Шеффілда аж ніяк не через якість німецьких товарів, яка могла би бути значно краща, але завдяки прямим контактам із місцевими покупцями, чого не робили британські фірми.

При тому, що компанія Ґрієвза була родинним бізнесом, в її керівництві етнічні німці були представлені навіть більше, ніж англійці. Адже, по-перше, німкеню, а точніше баваркою, була сама дружина Джона Ґрієвза. В Бердянську на місцевий манер її називали Анною Людвигівною, в англломовному середовищі – Джейн Ґрієвз, при народженні ж у Мюнхені у 1845 р. вона фігурувала як Джейн Вільгеміна Спенґрубер. Станом на 1894 р. четвертим і останнім, разом із подружжям Ґрієвзів і їхнім сином Георгом, членом керівництва Торговельно-Промислового Товариства, якому належав завод у Бердянську, був Олександр Зуккау. А це – ніхто інший, як віце-консул Німеччини в Бердянську часів, коли Джон Ґрієвз обіймав посаду віце-консула Великої Британії⁴⁸. Станом на 1911 р. Зуккау вже не був у складі керівництва виробництва в Бердянську. Натомість разом із Джоном і Георгом Ґрієвзами

⁴⁶ Светлана Иосифовна Бобылева, Наталья Васильевна Бочарова, Оксана Владимировна Безносова [и др.], С. И. Бобылева, ред., *Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.)*; (Днепропетровск: АРТ-ПРЕСС, 1999), 27, 49, 130; Наталья Венгер, *Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789-1920)* (Днепропетровск, 2009), 223–226.

⁴⁷ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, R 252115, s. 81.

⁴⁸ *Central-Blatt für das Deutsche Reich* (Berlin, 1912): 277; *Памятная книжка Таврической губернии на 1914 год* (Симферополь: Таврическая губернская типография, 1914), 137.

там перебував меноніт Петро Судерман. Промовистою є та обставина, що німець став управителем контори заводу «Джон Грієвз и К^о» після того, як одружився із донькою Джона Грієвза Емілією. Посівши одну з ключових позицій у керівництві компанії тестя-британця, Петро Судерман за одним із трендів модернізаційних часів зробив інший крок у соціальної мобільності – став гласним міської думи Бердянська⁴⁹, фігуруючи при цьому як «бердянський купець»⁵⁰.

Одруживши доньку з Петром Судерманом, Джон Грієвз породичався з впливовим не тільки в Бердянську, але й загалом у регіоні менонітським кланом Судерманів. Батько Петра Ісаак Якович Судерман експортував зерно через Бердянський порт, певний час був гласним Бердянського повітового земського зібрання⁵¹.

Шлюб доньки Джона Грієвза із Петром Судерманом, від якого народилось четверо онуків англійця, які були менонітами, не став єдиним зв'язком, що поєднав родини Грієвзів і Судерманів. Племінниця Джона Грієвза Амі Евелін Грієвз, яка була запрошена із Шеффільда до Бердянська на весілля своєї двоюрідної сестри Емілії із Петром Судерманом і за вибором Джона Грієвза виконувала почесну функцію дружки, саме на тому весіллі познайомилась із рідним братом нареченого Яковом Ісааковичем Судерманом. Англійка і німець швидко заприязнилися і вже невдовзі, 1900 р., побрались⁵².

Після одруження Амі Евелін оселилась із чоловіком на хуторі, що належав клану Судерманів, на річці Кривий Торець біля Костянтинівки. Коли ж хутір збанкрутував, родину племінниці врятував від скрути Джон Грієвз,

⁴⁹ ДААРК, ф. 42 (Таврическое губернское по земским и городским делам присутствие), оп. 1, спр. 933 (Постановления Бердянской городской думы (и материалы к ним)), арк. 202, 206 зв.

⁵⁰ *Торгово-промышленный указатель и путеводитель по городу Бердянску. Издание первое, 1915 года* (Бердянск: типография М. Дорошенко, 1915), 18–19.

⁵¹ Viktor Petkau, «История и родословная семьи Исаака Яковлевича Судермана из Бердянска – Константиновки», <https://chort.square7.ch/kb/petkau1.pdf>.

⁵² Тож приїхавши із Великої Британії в Російську імперію лише із зібраними за два дні двома валізами на один-два місяці, племінниця Грієвзів прийняла рішення назавжди пов'язати своє життя з державою, яка, за її власними оцінками, років на 50 відстала від цивілізованої Англії і про яку раніше вона знала переважно лише те, що це земля льоду і снігу, полярних ведмедів і нігілізму, сибірських каторжників і Кримської війни, а також край, де її дядько Джон досяг успіху і де його родина жила щасливо (Amy E. Greaves Sudermann Enss, *Winding Trails: From Sheffield to the Steppes and Beyond: a Memoir 1899–1915*. Editors: David P. Sudermann and Mary R. Blocksma (Privately Published Northfield, MN; Corrected Unpublished 2nd Edition, 2001), 22). Завдяки шлюбу із Яковом Судерманом племінниця Грієвза стала родичкою і підданих Німецької імперії. Тож уже невдовзі після весілля, того ж 1900 р., поїхавши відвідати батька та інших британських родичів у Шеффільд, Амі Евелін дорогою завітала і до майбутніх родичів у німецькому Бохумі. Під час як цієї, так і наступних поїздок до Англії Амі Евелін відвідувала й Берлін, а також інші німецькі міста, де жили друзі її шеффільдської родини. В одну з таких поїздок Амі Евелін із чоловіком і дітьми відвідали й рідну сестру Якова Судермана Луїзу, яка мешкала в Дюссельдорфі з її чоловіком – Оскаром Сіммерсбахом. Цей родич Джона Грієвза був науковцем, який працював у металургійній промисловості, і його розробки були використані у створенні знаменитої гармати Велика Берта, яку Німеччина застосовувала у Першій світовій війні.

взявши Якова Судермана до себе на роботу як агента з продажу сільсько-господарських машин⁵³.

У залученні родичів-німців до діяльності своєї компанії, зокрема і як агентів-комівояжерів, Грієвз керувався не тільки шляхетним бажанням матеріально їх підтримати. Тут був і суто прагматичний розрахунок: як він зізнавався виконавчу обов'язків віце-консула Великої Британії в Бердянську Спіро Габріелі, пошук чесних агентів був найактуальнішим завданням його бізнесу; виробники Бердянського повіту навіть почали вести «чорну книжку», куди, аби вберегти інших, записували інформацію про нечесних агентів⁵⁴. Винаймати за агента родича було для Грієвза певною гарантією від шахрайства.

Немає нічого дивного в тому, що навіть малолітні діти племінниці Джона Грієвза майже однаково вправно розмовляли англійською, німецькою і російською мовами⁵⁵. Коли перший чоловік племінниці Джона Грієвза помер від тифу 1909 р., Амі Евелін Грієвз Судерман вдруге одружилась знову із німцем-менонітом, і за кілька років виїхала з ним і дітьми як від першого, так і від другого шлюбу з Російської імперії до Берліна, аби чоловік здобув освіту в місцевій євангельсько-біблійній школі та університеті Гумбольдта. Вельми показово, що в своїх мемуарах Амі Евелін зафіксувала, що, перетнувши німецький кордон, їхня родина «знову була у високоцивілізованій країні»⁵⁶.

Надзвичайно драматичною і одночасно показовою сторінкою у трикутнику Британської, Російської та Німецької імперій у родинному вимірі Грієвзів стала Перша світова війна. Одразу після її початку Амі Евелін із чоловіком і дітьми вирішила залишити Берлін і переїхала до свого батька в Шеффілд, а звідти невдовзі емігрувала до США.

Відповідні географічні переміщення відбувались у житті самого Джона Грієвза і його дружини. На момент початку Першої світової вони саме вирушили на відпочинок до Карлсбада. Дорогою Грієвза, як підданого і консула ворожої Німеччині країни, затримали в Дрездені, і він тільки якимось дивом зумів домовитись про своє переведення з родиною до Мюнхена, під домашній арешт у квартирі рідного брата Джейн Вільгеміні. Дуже показово, що цей брат, який служив високопоставленим чиновником у Генеральному поштовому офісі в Мюнхені, палко підтримував німецький мілітаризм і його ідеологію, покладав провину за війну на англійців і прихистив родичів, тільки розраховуючи отримати за це від Грієвза чималі гроші. Коли ж цей розрахунок не виправдався, брат став знущатись із сестри, стежити за нею, підозрюючи у шпигунстві, і попередив: щойно вона скаже бодай щось про-

⁵³ Amy E. Greaves Sudermann Enss, *Winding Trails: From Sheffield to the Steppes and Beyond: a Memoir 1899-1915*, 103.

⁵⁴ # 2265. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1898 on the Trade and Commerce of Taganrog and District* (London: Harrison and Sons, 1899): 28.

⁵⁵ Amy E. Greaves Sudermann Enss, *Winding Trails: From Sheffield to the Steppes and Beyond: a Memoir 1899-1915*, 111-112.

⁵⁶ *Ibid.*, 194.

ти німецької влади чи німців, він не сумніваючись віддасть її під арешт як ворога Німеччини⁵⁷. Самого ж 70-річного Джона Грієвза невдовзі насправді кинули за ґрати⁵⁸. Джейн Вільгеміна намагалась розчулити німецьку поліцію, кажучи про те, що вона сама баварка за народженням. Утім, це лише спричинило спалах люті німецьких правоохоронців, які тепер, у розпал війни, трактували сам факт одруження Джейн Вільгеміни з британцем чи не як національну зраду і кричали, що оскільки вона вступила у такий шлюб, то і має вважатись належною до «ненависної раси» англійців⁵⁹.

Як згадувала Джейн Вільгеміна, під час відвідин чоловіка в мюнхенській в'язниці вона щодня чула на вулицях, що Бог має покарати «цих англійських убивць»⁶⁰. Попри таку атмосферу, допомога прийшла не звідкись, а з Берліна, від поки не з'ясованого німецького високопосадовця, що був давнім другом родини Грієвзів. Той зміг облаштувати так, аби за справу визволення британського віце-консула Джона Грієвза взявся консул тоді ще нейтральних Сполучених Штатів Америки. Згодом до розв'язання справи долучилась і британська дипломатія. І Грієвза після довгих поневірянь наприкінці березня 1915 р. таки звільнили⁶¹ в обмін на 5 або 6 німецьких високопосадовців, яких утримували у Великій Британії. Тільки-но в'їхавши після звільнення чоловіка до безпечної Швейцарії, дружина Джона Грієвза виклала всі обставини своїх поневірянь у Німеччині в листі до родички, яка мешкала в англійському Нантвічі. Система лояльностей німкені – дружини британського віце-консула – досить недвозначно маркована тим, що Джейн Вільгеміна наполягла, аби цей її лист родичка опублікувала в газеті, щоб з нього британці могли дізнатись, «якими лютими тваринами є німці»⁶².

Тепер, однозначно сприймаючи Німецьку імперію як ворога, Грієвзи, деякий час побувши у Великій Британії, повернулись до Російської імперії. Це було цілком логічно і передбачувано: у Бердянську жили їхні діти й онуки, розміщувалась їхня нерухомість, надалі діяв їхній завод, нарешті, чекали на виконання консульські обов'язки. За час відсутності Грієвза в Бердянську й загалом у Російській імперії як позиції німців, так і ставлення до них вельми змінилися. Невдовзі після початку війни німецькі консульства були закриті, не тільки піддані Німецької імперії, але й етнічні німці опинились під підоз-

⁵⁷ "A Consul in Germany. Put in a Common Gaol", *Nantwich Guardian* (April 30, 1915): 5.

⁵⁸ The National Archives, FO 383/40 – Germany: Prisoners, including: Treatment of British prisoners and conditions in camps, including: ... John E. Greaves, British vice-consul at Berdiansk: report of his treatment when detained in Germany, <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C2617282>. Переглянуто 27.01.2018.

⁵⁹ The National Archives, FO 383/41 – Germany: Prisoners, including: Treatment of British prisoners and conditions in camps, including: ... John E. Greaves, British vice-consul at Berdiansk: ill-treatment when detained in Germany, <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C2617283>. Переглянуто 27.01.2018.

⁶⁰ "A Consul in Germany. Put in a Common Gaol", *Nantwich Guardian* (April 30, 1915): 5.

⁶¹ Ibid.

⁶² *Parliamentary Papers*, Volume 84 (H. M. Stationery Office, 1916).

⁶³ "A Consul in Germany. Put in a Common Gaol", *Nantwich Guardian* (April 30, 1915): 5.

рою, а Німеччина, як писав сам Джон Грієвз 1917 р., перестала бути конкуренткою на місцевому ринку парових молотарок і керосинових двигунів⁶³.

Вплив глобальних геополітичних процесів, прямо пов'язаних також із військовою і політичною боротьбою імперій, на розвиток подій на українських землях і безпосередньо в Бердянську, 1918 р. конкретизувався, зокрема, і у вже другому арешті Джона Грієвза німцями. Цього разу – тими, які увійшли до Бердянська за умовами Брестського миру. 16 липня 1918 р. Грієвз, а також консули, які представляли в Бердянську інтереси трьох інших ворожих Німецькій імперії держав – Франції, Греції та Італії, – були заарештовані у власних будинках⁶⁴. Уже невдовзі їх було інтерновано до Німеччини. Разом із Джоном Грієвзом насильно вивезено до околиць Берліна і його сина Георга й онука Джон Грієвза-молодшого. І тільки після підписання Комп'єнського перемир'я Грієвзи були звільнені⁶⁵.

Родину спіткала й інша трагедія: буквально за два тижні до завершення Першої світової загинув у повітряному бою проти німців над Бельгією онук Джона Грієвза Ніколас, який виїхав із Бердянська до Шеффільда ще 1917 р., аби вступити до Королівських військово-повітряних сил⁶⁶.

Після звільнення в листопаді 1918 р. Джон Грієвз вирішив їхати із Берліна вже не до Бердянська, а до Шеффільда, де й залишився до смерти.

Його ж син і онук повернулись із Берліна до Північного Приазов'я, маючи намір відновити там промислову діяльність. Утім, подальше розгортання подій і прихід до влади більшовиків уже не дали Грієвзам шансу надалі залишатись в авангарді модернізаційних процесів у регіоні.

Лояльності, практики соціалізації і повсякдення

Для розгляду лояльностей вельми показово, що об'єктивно завод у Бердянську, що його створив і очолив підданий Великої Британії Джон Грієвз, економічно сприяв розвитку Російської імперії, при цьому обмежуючи можливості просування тут британської сільськогосподарської техніки. Вже у згаданому рапорті за 1893 р. один із попередників Грієвза на консульській посаді констатував, що попит на британську сільськогосподарську техніку в регіоні постійно зменшується, тоді як місцева промисловість не встигає за попитом на жниварки, який збільшується значно швидше за темпи розширення виробництва. Навіть більше, місцеві жниварні машини стали замовляти як за кордон (зокрема, у Румунію та Болгарію), так і в різні регіони самої Російської імперії, разом із розташованими на Тихоокеанському узбережжі⁶⁷.

⁶³ "Agricultural Implements in Russia", *Weekly Bulletin, Published by the Department of Trade and Commerce*, 700 (June 25, 1917): 480–481.

⁶⁴ *Friedensstimme* (Juli 27, 1918): 6.

⁶⁵ Heinrich Ediger, *Erinnerungen aus meinem Leben* (Karlsruhe, 1927), 32.

⁶⁶ H.M. King and E.E. Yeld, compilers, *Oundle Memorials of the Great War MCMXIV-MCMXIX*, 380; *Sheffield Evening Telegraph* (November 25, 1918): 3.

⁶⁷ *Foreign Office. 1894. Annual Series. # 1375. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia. Report for the Year 1893 on the Trade & c. of Taganrog* (London: Harrison and Sons, 1894): 24–26.

Попри те, що діяльність заводу Грієвза обмежувала можливості просування британської сільськогосподарської техніки на внутрішній ринок Російської імперії, виходець із Шеффілда підтримував і бізнесові контакти передусім із колегами зі своєї малої батьківщини. У британському консульському рапорті за 1887 р. повідомлялось, що Бердянськ закуповував деталі сільськогосподарських машин саме з Шеффілда⁶⁸. Через 2 роки віце-консул Великої Британії в Бердянську Гарві Роберт Лоу інформував Лондон, що англійські товари в цій частині Російської імперії тепер траплялися рідко, але ті нечисленні замовлення, які робили надалі, прибували із того самого Шеффілда⁶⁹. При цьому, як згадувала його племінниця, Джон Грієвз час від часу навідувався до Шеффілда у справах бізнесу⁷⁰. Продукцію сільськогосподарського машинобудування Грієвз імпортував і на початку ХХ ст.⁷¹

Вельми показово, що в консульських рапортах Грієвза з Бердянська до Лондона про стан сільськогосподарського машинобудування прозоро проглядало домінування позиції та інтересів не британського консула, але промисловця Російської імперії. Найбільш рельєфно це видно в тих частинах рапортів 1909–1912 рр., де Грієвз жалівся на нерівність умов, у яких доводиться конкурувати російським і закордонним виробникам у зв'язку із звільненням останніх від необхідності сплачувати ввізне мито за деякі види товарів, тоді як місцевих товаровиробників оподатковували. У рапорті ж за 1913 р. Грієвз не приховував свого задоволення запровадженням закону, який передбачав премії виробникам певних видів сільськогосподарських машин, виготовлених на території Російської імперії з місцевих матеріалів, що дозволяло їм успішніше конкурувати з імпортною безмитною продукцією.

Між тим Грієвз, будучи британським консулом і підданим Великої Британії, у своїх рапортах до Лондона цілком співчував Британській імперії в її конкуренції з Німеччиною та США, звертаючи увагу на слабкі сторони позицій його батьківщини в цій конкуренції і в деяких випадках пропонуючи заходи для покращення ситуації.

Через деякий час після того, як до системи лояльностей Джона Грієвза через бізнес-інтереси додалась ще й бельгійська складова, склалась вельми показова для імперіялізму ситуація. У розпал Першої світової, коли Джон Грієвз як британський віце-консул перебував у німецькому полоні, а його за-

⁶⁸ *Foreign Office. 1888. Annual Series. # 346. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia. Report for the Year 1887 on the Trade of the Consular District of Odessa* (London: Harrison and Sons, 1888): 15.

⁶⁹ *Foreign Office. 1890. Annual Series. # 675. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia. Report for the Year 1889 on the Trade of the Consular District of Taganrog* (London: Harrison and Sons, 1890): 21.

⁷⁰ Amy E. Greaves Sudermann Enss, *Winding Trails: From Sheffield to the Steppes and Beyond: a Memoir 1899–1915*, 1.

⁷¹ Российский государственный исторический архив, ф. 1276 (Совет Министров (1905–1917), оп. 25, д. 17, л. 47.

вод у Бердянську виконував військові замовлення Російської імперії, в окупованому німцями Брюсселі надалі діяв офіс «Торгово-промислового анонімного товариства Джон Грієвз і К^о в Бердянську», де раз на рік скликали чергові загальні збори товариства⁷².

Соціалізація багатого британця в бердянській громаді відбувалась за всіма «законами жанру» часів імперської модернізації. Осівши в регіоні «всерйоз і надовго», Джон Грієвз вивчив російську мову, самі бердянські мешканці стали звертатись до нього на напівмісцевий манер Джон Едуардович, а його син Георг іноді фігурував взагалі як Георгій Іоаннович⁷³. Як і багато інших фінансово впливових городян, Грієвз увійшов до складу низки місцевих інституцій. Причому, що важливо для розуміння пріоритетів місцевого суспільства, він був запрошений до цих інституцій ще до того, як став віце-консулом Великої Британії. Ще до 1905 р. Джон Грієвз був членом Таврійської губернської з фабричних справ присутности. Крім того, його обрали головою Бердянського благодійного товариства⁷⁴. Згодом Грієвз став членом Бердянського біржового комітету⁷⁵. Промисловця й членів родини регулярно запрошували на різноманітні заходи, на обіди і прийоми, які влаштовували представники місцевих еліт. Неодмінним атрибутом світського життя було відвідання місцевого театру, і там за Джоном Грієвзом була закріплена окрема ложа, в якій родина дивилась усі прем'єри⁷⁶.

При цьому, за спостереженням його племінниці, Джон Грієвз залишався справжнім англійцем навіть у своїх виразах, попри багаторічне проживання далеко від батьківщини й щоденне використання інших мов і дружини-німкеню⁷⁷. Щодо останньої, то племінниця, ніжно її люблячи, все ж потішалась з її вимови і писала, що «тітчина англійська була ще дуже німецькою», бо та ніяк не могла вимовляти “th” і вимовляла на кшталт “Ach, doze are our grandchildren; zey are some leetle rascals. Ze old voman ees zeir nurse, you see”⁷⁸.

Важливою складовою соціалізації, вкорінення британця і його родини в місцеву бердянську громаду було досягнення духовної спорідненості через участь у хрещенні й вінчанні. Причому, що цілком відповідало трендам поліконфесійного регіону в умовах модернізації, належний до англіканської церкви Джон Грієвз і його дружина католичка Анна (Джейн) ставали хрес-

⁷² *Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens* (Januar 8, 1916, # 163): 1495.

⁷³ Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф. 5593 (Покровская церковь г. Бердянска Бердянского уезда Таврической губернии), оп. 1, спр. 46 (Метрическая книга регистрации актов гражданского состояния за 1895 год), арк. 40 зв. – 41.

⁷⁴ Viktor Petkau, «История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки», <https://chort.square7.ch/kb/petkau1.pdf>.

⁷⁵ *Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга*, 37.

⁷⁶ Amy E. Greaves Sudermann Enss, *Winding Trails: From Sheffield to the Steppes and Beyond: a Memoir 1899–1915*, 45.

⁷⁷ *Ibid.*, 11.

⁷⁸ *Ibid.*, 28.

ними батьком і матір'ю, а також були восприемниками під час вінчання православних⁷⁹. Цікаво, що Джон Грієвз через відсутність у Бердянську англійської церкви відвідував служби в лютеранській кірхі⁸⁰.

Будинок родини Грієвзів у Бердянську був оснащений за останнім словом техніки. Як згадувала племінниця Джона Амі Евелін, яка 1899 р. вперше приїхала до Бердянська із Шеффільда, великий будинок Грієвза із розлогим двором за залізними кованими воротами, з численними просторими кімнатами із дубовою підлогою і важкими теж дубовими дверима, басейном із золотими рибками, галереєю зі скляним дахом, у якій росло багато пальм, – все освітлювалось електрикою. І це при тому, що в будинку Амі Евелін у Шеффільді на той час ще використовували газове освітлення. При спальні, призначеній в Бердянську для Амі Евелін, була найсучасніша ванна кімната з розкішною сантехнікою і фурнітурою, з гарячою і холодною проточною водою. Будівля мала центральне опалення. Невдовзі гостя із Шеффільда мала можливість переконатись, що будинок її дядька був у Бердянську величезним винятком: не те що гаряча, але й холодна проточна вода в місті була майже не відома, а електричне освітлення й центральне опалення Амі Евелін не побачила більше ніде і вважала, що тільки інженерні здібності Джона Грієвза дозволили йому так обладнати своє житло⁸¹. Крім цього будинку і будинків дітей Джона Грієвза, родина британського віце-консула мала вельми комфортабельну дачу для відпочинку на курорті неподалік узбережжя моря – будівля вціліла в Бердянську донині. Був вражений умовами життя й успіхами Джона Грієвза, так само як і розмірами його заводу, і рідний брат підприємця, який вперше і востаннє приїхав із Англії до Бердянська для участі у весіллі своєї доньки⁸².

Певною мірою про специфіку лояльностей британського консула в Бердянську, його належності, хоча і в різних аспектах, одразу до двох імперій свідчать і траєкторії географічної мобільності його дітей і онуків у здобутті освіти. Син Джона Георг, тільки один клас провчившись у Бердянській чоловічій гімназії⁸³, подальшу освіту здобував на малій батьківщині батька, у старому коледжі Уеслі і Технічній школі Шеффільда⁸⁴, де вивчився на інженера. Син Георга Ніколас був відправлений з Бердянська на навчання спочатку до

⁷⁹ ДАЗО, ф. 5593 (Покровская церковь г. Бердянска Бердянского уезда Таврической губернии), оп. 1, спр. 45 (Метрическая книга регистрации актов гражданского состояния за 1894, 1894 год), арк. 129; Виктор Михайличенко, Денисов Евгений, Тишаков Николай, *Бердянск. Взгляд через столетия* (Бердянск: Південна зоря; Запорожжє: Дикое Поле, 2010), 338.

⁸⁰ Amy E. Greaves Sudermann Enss, *Winding Trails: From Sheffield to the Steppes and Beyond: a Memoir 1899-1915*, 31.

⁸¹ *Ibid.*, 27, 43.

⁸² *Ibid.*, 49. Невід'ємною складовою життя родини Грієвзів було періодичне відвідання родичів у Західній Європі, а також регулярний сімейний відпочинок на європейських курортах, зазвичай – у Карлсбаді та Марієнбаді.

⁸³ *Циркуляр по управлению Одесским учебным округом*, 11 (1884): 409.

⁸⁴ "Victims of Enemy Hate. Wife of former Sheffield Gentleman Dies in Russia", *Sheffield Independent* (January 9, 1917): 2.

коледжу британського міста Гаррогейт, а згодом вступив до елітної англійської школи Оундл⁸⁵. У коледжі Гаррогейта здобув освіту також рідний брат Ніколаса Джон⁸⁶. На навчання в дівочу школу до Англії Джон Грієвз відіслав і свою доньку Клеопатру (Петті). І тільки молодша донька Грієвза Емілія здобула освіту на території Російської імперії⁸⁷.

За такого підходу до вибору країни навчання дітей і онуків Джон Грієвз аж ніяк не прагнув «прив'язати» їх до Британської імперії. Після навчання кожен з них повернувся до міста на узбережжі Азовського моря, причому це зробили всі чоловіки – аби влитись у бізнес, який заснував глава родини. Члени родини Грієвза мали соціалізуватись у Бердянську.

Навіть більше, жоден із дітей Джона Грієвза не обрав собі за супутника життя підданого чи піддану Великої Британії. До того ж усі вони стали до шлюбу навіть не з одновірцями. У цьому розумінні case study родини Грієвза цілком відповідає характеристиці Південної України відповідного періоду як плавильного котла народів і культур, де був сприятливий ґрунт для виникнення нових «культурних гібридів».

Що ж до соціалізації онуків Джона Грієвза, які через юний вік у бердянський період свого життя в шлюби не вступили, то тут маємо чудовий приклад перенесення Грієвзами британського досвіду на місцевий ґрунт. Як відомо, перший у світі офіційний футбольний клуб з'явився 1857 р. саме в Шеффілді. І саме повернувшись з навчання в Англії, Ніколас і Джон Грієвз-молодший привезли звідти захоплення футболом, яке вони передали своїм бердянським ровесникам: в місті були сформовані кілька футбольних команд, причому одна з них – при заводі Грієвза, і обидва онуки британського віце-консула стали грати за неї⁸⁸. Родина Грієвзів навіть у спорті виявилась комунікатором між двома імперіями, між якими вона аж ніяк не «розривалась», а навпаки з'єднувала.

Родина Джона Грієвза виступала колективним актором, який вельми прислужився інтересам як Британської, так і Російської імперій, при цьому, вочевидь, діючи передусім у власних інтересах. Вона прагнула і змогла впливати у пріоритети обох імперій, певною мірою впливаючи на їхнє втілення і маючи від цього важливі зиски. Можна сказати, що успіхи промисловця і британського віце-консула Джона Грієвза і його родини стали, з одного боку, втіленням тих можливостей, що відкривались в умовах модернізації, а з другого, самі впливали на формування цих можливостей.

⁸⁵ H.M. King and E.E. Yeld, compilers, *Oundle Memorials of the Great War MCMXIV-MCMXIX*, 380.

⁸⁶ The National Archives, FO 655/1317 – Application for a Child's Passport (Form 'B'). Name: John Greaves URL: <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C3184116>. Переглянуто 29.01.2018.

⁸⁷ Amy E. Greaves Sudermann Enss, *Winding Trails: From Sheffield to the Steppes and Beyond: a Memoir 1899-1915*, 1.

⁸⁸ «Матч "Никополь" – Бердянск», *Мариупольская жизнь* (2.09.1913).

Певною мірою щодо Джона Грієвза є справедливою характеристика, що її дали імперським економічним елітам Тім Бухен і Мальте Рольф. Відповідно до неї підприємці розглядали імперію як структуру можливостей, територіальні складові якої тісно взаємопов'язані. При цьому підприємці мислили саме в імперських категоріях, усвідомлюючи себе частиною загальноімперської еліти «модернізаторів або соціальних інженерів»⁸⁹. Свідомо прагнути діяти в масштабах всієї Російської імперії і не обмежуватись у своїй підприємницькій діяльності регіоном, у якому він перебував і де розміщено його виробництво, Джон Грієвз при цьому об'єктивно все ж робив першочерговий внесок у модернізацію саме південноукраїнських земель і безпосередньо Північного Приазов'я як їхньої складової. І завод Грієвза, і його методи ведення бізнесу (разом із методами просування продукції), і навіть його побут і спосіб життя були для багатьох взірцем, на який варто було рівнятись. Британець вів перед з-поміж місцевих еліт, між тим не протиставляючи їм себе і докладаючи зусиль для власної соціалізації і членів своєї родини в російських імперських реаліях. Усі його дії до 1917 р. свідчили про те, що Грієвз не планував повернутись до Британської імперії, роблячи все, аби міцніше закріпитись у Російській, але при цьому аж ніяк не пориваючи тісних зв'язків із Великою Британією.

«Система координат», у якій рухалась родина Грієвзів, хоча і мала двома основними складовими Російську і Британську імперії, але зовсім не обмежувалась ними. Маємо на увазі рух не тільки і навіть не так географічний. Прагнення найефективніше використовувати можливості модернізації із урахуванням специфіки національних законодавств на зламі XIX і XX ст. спонукали Грієвзів додати до ієрархії їхніх лояльностей бельгійську складову. А складна траєкторія взаємин родини із Німецькою імперією певною мірою може служити вельми колоритним прикладом на мікрорівні неоднозначності взаємин Британської, Російської й Німецької імперій.

Найуспішніший представник економічних еліт Бердянська, якому належали цілі квартали нерухомості в місті на узбережжі Азовського моря і під керівництвом якого свого часу працювали кілька тисяч робітників, закінчив життя 1923 р. у Великій Британії, на своїй малій батьківщині, у доволі скромних умовах, залишивши після себе спадок, на який можна було придбати в Шеффілді лише будинок на дві-три спальні. Його некролог, надрукований у місцевій газеті, мав промовисту назву "Pioneer of Industries. Late Sheffield Resident's Experiences in Russia". Карколомні зміни на теренах уже колишньої Російської імперії не дозволили Грієвзу надалі бути тут ані підприємцем, ані британським віце-консулом: більшовицький режим такий актор змін уже зовсім не влаштував. Завод був націоналізований, а британське консульство, як і всі інші іноземні представництва в Бердянську,

⁸⁹ Tim Buchen, Rolf Malte, eds., *Eliten im Vielvölkerreich: Imperiale Biographien in Russland und Österreich-Ungarn (1850–1918)* (Oldenbourg: De Gruyter, 2015), 34.

були закриті. Імперська модернізація була перервана, і подальший розвиток як міста і регіону, так і країни, до якої вони тепер належали, вже виключав участь представників старих економічних і політичних еліт на кшталт Грієвза і членів його родини.

Igor LYMAN, Victoria KONSTANTINOVA
**Connecting the British,
Russian and German Empires: The
Family of British Vice-consul John Greaves
at the Forefront of Modernization
in South Ukraine**

*Igor Lyman – Doctor of Historical Sciences, Full Professor,
the Head of the Department of History and Philosophy,
the Coordinator of the International Relations of Berdyansk State Pedagogical University.*

*Victoria Konstantinova – Doctor of Historical Sciences,
Full Professor of the Department of History and Philosophy
of Berdyansk State Pedagogical University, Director of the Research Institute of Urban History.*

John Greaves, a British subject, was an important actor of modernization in the Russian Empire. He arrived at the port of Berdyansk as a representative of the British company Clayton & Shuttleworth, and he established a plant of agricultural machinery there, which became the largest plant of this kind in Europe. In 1877 Greaves offered himself for the position of German vice-consul in Berdyansk. In 1907 he became a vice-consul of the British Empire, and kept this post until 1918.

Greaves and his family became an example of a new vector of actors' mobility and new practices of socialization, formed under the influence of modernization. These stimulated the emergence of new forms of loyalty, as well as the combination of economics and politics.

Special attention is paid to the Greaves' family and business ties with the Germans, as well as on his personal experience of contacts with the German authorities, which is particularly interesting in the context of the competitive struggle between the British, Russian and German empires.

Key words: *modernization, elites, international relations, consulate, imperial biography*

Bibliography

Bakhanov, Konstantin, Igor' Lyman. *Berdiansk v dnevnikakh tituliarnogo sovetnika V.K. Kryzhanovskogo. Kryzhanovskii V.K. Dnevniky*. Zaporozh'e: Prosvita, 2002.

Bastryga Ivan, Igor' Lyman. *Nachala istorii Berdianska*. Zaporozh'e, b.i., 2002.

Bobyleva, Svetlana Iosifovna, Natal'ia Vasilevna Bocharova, Oksana Vladimirovna Beznosova [i dr.], S. I. Bobyleva, red. *Ocherki istorii nemtsev i mennonitov Iuga Ukrainy (konets XVIII – pervaiia polovina XIX v.)*. Dnepropetrovsk: ART-PRESS, 1999.

Buchen, Tim, Rolf Malte, eds. *Eliten im Vielvölkerreich: Imperiale Biographien in Russland und Österreich-Ungarn (1850–1918)*. Oldenbourg: De Gruyter, 2015.

Carstensen, Fred V. "Foreign Participation in Russian Economic Life: Notes of British Enterprise, 1865–1914." In Guroff, Gregory, Fred V. Carstensen, eds., *Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union*. Princeton: Princeton University Press, 1983, 156.

Chedurova, Elizaveta M. *Kooperatsiia Zapadnoi Sibiri i ee rol' v razvitii agrarnykh tekhnologii, 1906-1917 gg.* Dissertatsiia ... kandidata istoricheskikh nauk: 07.00.02. Barnaul, 2000.

Iakovenko, Natalia. *Vstup do istorii*. Kyiv: Krytyka, 2007.

Kafengauz, Leon B. *Razvitie russkogo sel'skokhoziaistvennogo mashinostroeniia. K voprosu o poshlinakh na sel'skokhoziaistvennyye mashiny*. Khar'kov: tipolitogr. IU.M. Berkman, 1910.

King, H. M. and Yeld E. E., eds. *Oundle Memorials of the Great War MCMXIV-MCMXIX*. London: printed for Oundle School by Philip Lee Warner, Publisher to the Medici Society Ltd., 1920.

Konstantinova, Victoria, Igor Lyman, Anastasiya Ignatova. *European Vector of the Northern Azov in the Imperial Period: British Consular Reports about Italian Shipping*. Berdyansk: Tkachuk O.V., 2016.

Konstantinova, Viktoriia M. "Berdians'k kintsia XIX st.: osoblyvosti skladu naselennia prymors'koho povitovoho mista Pivdennoi Ukrainy." *Muzeinyi visnyk* 9 (2009): 147–153.

– "Chynovnyky, intelihentsiia, mishchany...: naselennia Berdians'ka kintsia XIX st. za statystychnymy dzherelamy." *Intelihentsiia i vlada: hromads'ko-polit. nauk. zbir.* 19 (2010): 24–30.

– "Publikatsii "Odes'koho Visnyka" iak dzherelo z istorii Berdians'ka ostannoi chverti XIX st." *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu XXV* (2009): 214–218.

– "Vitse-konsul Velykoi Brytanii u Berdians'ku Kharvi Robert Lou ta ioho raporty." *Scriptorium nostrum*, 3 (6) (2016): 76–91.

– *Urbanizatsiia: pivdennoukrains'kyi vymir (1861–1904 roky)*. Zaporizhzhia: AA Tandem, 2010.

Konstantinova, Viktoriia M. "Na zakhysti interesiv Velykoi Brytanii u Pivnichnomu Pryazov'i: konsul Dzheims Ernest Napoleon Zorab," *Istoriia torhivli, podatkov ta myta* 2 (2015): 139–156.

Konstantinova, Viktoriia, Igor' Lyman. "Berdianskie kupty XIX stoletii: materialy k prosopograficheskomu portretu." *Visnyk Kharkiv's'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina* 1134, 49 (2014): 206–217.

Kovalev, Aleksandr. "Modernizatsiia kak evoliutsiia tipov organizatsii." *Sotsiologicheskoe obozrenie*, T. 2, no. 3 (2002): 69.

Kropotkin, Peter. *Fields, Factories and Workshops*. New Brunswick and London: Transaction Publishers, 1993).

Lambert David, Lester Alan, eds. *Colonial Lives Across the British Empire: Imperial Careering in the Long Nineteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Lindner, Rainer. *Pidpriemtsi i misto v Ukraini, 1860–1914 rr. (Industrializatsiia i sotsial'na komunikatsiia na Pivdni Rosiis'koi imperii)* Kyiv-Donets'k: TOV "VPP "Promin""", 2008).

Lyman, Igor' I., Viktoriia N. Konstantinova. "Berdiansk i ego uezd poslednei chetverti XIX veka v publikatsiiakh "Odesskogo Vestnika," *Vestnik Taganrogskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta. Gumanitarnye nauki* 2 (2008): 108–112.

Lyman, Igor, Victoria Konstantinova. "British Consul in Berdyansk Cumberbatch, Great-Greatgrandfather of Modern Sherlock Holmes," *Scriptorium nostrum* 2 (8) (2017): 195–207.

– "William George Wagstaff – British Consul, Responsible for Ekaterinoslav Province and Ports of the Sea of Azov," *Istoriia i kul'tura Prydniprov'ia: Nevidomi ta malovidomi storinky*, 12 (2016): 57–62.

Lyman, Ihor I. "Polemika shchodo z'iednannia zaliznytseiu Berdians'ka z Dniprov's'kym Nadporizhzhiam ta inshymy mistsevoistamy Katerynoslavshchyny v publikatsiiakh "Odes'koho Visnyka" 1847 roku," *Prydniprov'ia: istoryko-kraieznavchi doslidzhennia: zb. nauk. pr.* 8 (2010): 111–121.

– "Berdiansk i Taganrog v avstraliiskom izdaniі vospominanii Rafaila i Eleny Kabo," *Vestnik Taganrogskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta. Gumanitarnye nauki*, 2 (2011): 37–40.

Lyman, Ihor, Mykola Ieremenko. "Sprava pro nahliadacha Berdians'koi mytnoi zastavy tytuliarnoho radnyka Kryzhaniv's'koho," *Istoriia torhivli, podatki ta myta: zb. nauk. prats'* 1 (2013): 5–18.

Lyman, Ihor, Viktoriia Konstantinova. "Brytans'kyi konsul u Berdians'ku Vil'iam Heorh Vahstaf," *Scriptorium nostrum*, 3 (2015): 72–90.

Martin, Aust, Frithjof Benjamin Schenk. *Imperial Subjects. Autobiographische Praxis in den Vielvölkerreichen der Romanovs, Habsburger und Osmanen im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Köln: Böhlau, 2015.

McKay, John P. *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913* (Chicago: University of Chicago Press, 1970).

Mikhailichenko, Viktor, Evgenii Denisov, Nikolai Tishakov. *Berdiansk. Vzhliad cherez stoletia*. Berdiansk: Pivdenna zoria; Zaporozh'e: Dykoe Pole, 2010.

Pamiatnaia knizhka Tavricheskoi gubernii na 1914 god. Simferopol': Tavricheskaia gubernskaia tipografia, 1914.

Petkau, Viktor. "Istoriia i rodoslovnaia sem'i Isaaka Iakovlevicha Zudermana iz Berdianska – Konstantinovki": 14 URL: <http://chort.square7.ch/kb/petkau1.pdf>. Perehliano 11.07.2017.

Solzhenitsyn, Aleksandr I. *Krasnoe koleso: Povestvovanè v otmerennykh srokakh. Uzel IV: Aprel' Semnadsatogo* URL: http://www.alibet.net/writer/1921/books/56602/solzhenitsyn_aleksandr_isaevich/krasnoe_koleso_uzel_IV_aprel'_semnadsatogo/read/2. Perehliano 29.01.2018.

Sudermann, David P. "Sound and Silence: The Autobiographical Writings of Amy Sudermann Enss", *Mennonite Life* 52 (September, 1997): 17.

Torgovo-promyshlennyi ukazatel' i putevoditel' po gorodu Berdiansku. Izdanie pervoe, 1915 goda. Berdiansk: tipografiia M. Doroshenko, 1915.

Venger, Natal'ia. *Mennonitskoe predprinimatel'stvo v usloviakh modernizatsii Iuga Rossii: mezhdru kongregatsiei, klanom i rossiiskim obshchestvom (1789–1920)*. Dnepropetrovsk, 2009.

Ves' Berdiansk i ego uezd. Adresno-spravochnaia i torgovo-promyshlennaia kniga. Simferopol': tipo-lit. Zvenigorodskago P. F. Veresotskoi i Brakhtman, 1911.

Archives

2265. Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1898 on the Trade and Commerce of Taganrog and District (London: Harrison and Sons, 1899): 28.

4295. Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1908 on the Trade and Commerce of the Consular District of Odessa (London: Harrison and Sons, 1909): 68–75.

4537. Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1909 on the Trade and Commerce of the Consular District of Odessa (London: Harrison and Sons, 1910): 47–52.

4965. Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1911 on the Trade and Agriculture of the Consular District of Odessa (London: Harrison and Sons, 1912): 37–43.

5114. Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1912 on the Trade of the Consular District of Odessa (London: Harrison and Sons, 1913): 37–43.

"9 avgusta", *Odesskii Vestnik*, 221, 18(30). VIII.1886: 3.

"A Consul in Germany. Put in a Common Gaol", *Nantwich Guardian* (April 30, 1915): 5.

"Agricultural Implements in Russia", *Weekly Bulletin*, Published by the Department of Trade and Commerce, 700 (June 25, 1917): 480–481.

"Deiatel'nost' sel'sko-khoziaistvennykh skladov Pereselencheskogo Upravleniia v 1912 godu (Iz godovogo otcheta skladov)", *Voprosy kolonizatsii. Periodicheskii sbornik pod redaktsiei G.F. Chirkina i N.A. Gavrilova*, 14 (1914).

"Match "Nikopol" – Berdiansk", *Mariupol'skaia zhizn'* (2.09.1913).

“Pioneer of Industries. Late Sheffield Resident’s Experiences in Russia”, *Sheffield Independent* (January 20, 1923): 3.

“Victims of Enemy Hate. Wife of former Sheffield Gentleman Dies in Russia”, *Sheffield Independent* (January 9, 1917): 2.

“Vospominaniia Beliaevoi-Sychevoi E.A. o rabote v g. Berdianske v dvadtsatykh godakh”, Bakhanova L.F. *Stranichki zhelyte listaia...: kraevedcheskie ocherki* (Donetsk: IUGo-Vostok, 2009).

“Whitehall, October 22, 1912”, *The Edinburgh Gazette* (October 29, 1912): 1100. *Accounts and Papers. Consular Establishments. Session 6 February – 10 August 1872, Volume LX* (London: Harrison and Sons, 1872): 74-75.

Amy E. Greaves Sudermann Enss, *Winding Trails: From Sheffield to the Steppes and Beyond: a Memoir 1899-1915*. Editors: David P. Sudermann and Mary R. Blocksma (Privately Publised Northfield, MN; Corrected Unpublished 2nd Edition, 2001).

Central-Blatt für das Deutsche Reich (Berlin, 1912): 277.

Derzhavnyi arkhiv Avtonomnoi Respubliki Krym (DAARK), f. 26 (Kantseliariia Tavricheskogo gubernatora), op. 1, spr. 26564 (O naznachenii Velikobritanskim vitse-konsulom v g. Berdianske Garvei-Roberta Love (Lowe). 27 noiabria 1876 g. – 20 ianvaria 1877 g.), ark. 1–7 zv.

– f. 26 (Kantseliariia Tavricheskogo gubernatora), op. 1, spr. 26281 (O naznachenii Velikobritanskim vitse-konsulom v g. Berdianske Vagstofa. 13 noiabria 1874 g. – 22 ianvaria 1875 g.), ark. 1–7 zv.

– f. 42 (Tavricheskoe gubernskoe po zemskim i gorodskim delam prisutstvie), op. 1, spr. 933 (Postanovleniia Berdianskoi gorodskoi dumy (i materialy k nim), ark. 202, 206 zv.

Derzhavnyi arkhiv Zaporiz’koi oblasti (DAZO), f. 5593 (Pokrovskaiia tserkov’ g. Berdianska Berdianskogo uezda Tavricheskoi gubernii), op. 1, spr. 45 (Metricheskaia kniga registratsii aktov grazhdanskogo sostoianiiia za 1894, 1894 god), ark. 129.

– f. 5593 (Pokrovskaiia tserkov’ g. Berdianska Berdianskogo uezda Tavricheskoi gubernii), op. 1, spr. 46 (Metricheskaia kniga registratsii aktov grazhdanskogo sostoianiiia za 1895 god), ark. 40 zv. – 41.

Foreign Office. 1888. Annual Series. # 346. *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia. Report for the Year 1887 on the Trade of the Consular District of Odessa* (London: Harrison and Sons, 1888): 15.

Foreign Office. 1890. Annual Series. # 675. *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia. Report for the Year 1889 on the Trade of the Consular District of Taganrog* (London: Harrison and Sons, 1890): 21.

Foreign Office. 1894. Annual Series. # 1375. *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia. Report for the Year 1893 on the Trade & c. of Taganrog* (London: Harrison and Sons, 1894): 24–26.

Friedensstimme (Juli 27, 1918): 6.

Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens (Januar 8, 1916, # 163): 1495.

- Heinrich Ediger. *Erinnerungen aus meinem Leben* (Karlsruhe, 1927).
Parliamentary Papers, Volume 84 (H.M. Stationery Office, 1916).
Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, R 252115, s. 81.
- Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii (SPb.: Gosudarstvennaia Tipografiia, 1902), Sobr. III, T. XX, Otd. I: 36–37.
- Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv, f. 1276 (Sovet Ministrov (1905-1917), op. 25, d. 17, l. 47).
- The National Archives, FO 383/40 – Germany: Prisoners, including: Treatment of British prisoners and conditions in camps, including: ... John E. Greaves, British vice-consul at Berdiansk: report of his treatment when detained in Germany URL: <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C2617282>. Perekhlyanuto 27.01.2018.
- The National Archives, FO 383/41 – Germany: Prisoners, including: Treatment of British prisoners and conditions in camps, including: ... John E. Greaves, British vice-consul at Berdiansk: ill-treatment when detained in Germany URL: <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C2617283>. Perekhlyanuto 27.01.2018.
- The National Archives, FO 655 (Foreign Office: Chief Clerk's Department and Passport Office: Collection of Passports), FO 655/269 "Place of Issue: ROSTOV. Name: John Edward Greaves, with wife Jane", p. 1.
- The National Archives, FO 655/1317 – Application for a Child's Passport (Form 'B'). Name: John Greaves URL: <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C3184116>. Perekhlyanuto 29.01.2018.
- Tsirkuliar po upravleniiu Odesskim uchebnym okrugom, 11 (1884).
- Ukazatel' deistvuiushchikh v imperii aktsionermykh predpriatii. Izdanie A.I. Dmitrieva-Mamonova (SPb.: tip. I.Gol'dberga, 1903).
- Weekly Bulletin, Published by the Department of Trade and Commerce (Ottawa, June 25, 1917): 480–481.